

UOT 81 (091); 81 (092)

**MUSTAFA ZƏRİR VƏ ONUN «FÜTUHUŞ - ŞAM»
ƏSƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR**

V.M.CƏFƏRZADƏ
AMEA-nın Dilçilik İnstitutu
vahidajafarzade@gmail.com

Məqalədə Kutahya vilayətinin Tavşanlı şəhərinin Zeytunoğlu kitabxanasında qorunub saxlanılan Mustafa Zəririn «Fütuhuş-Şam» əsərindən bəhs edilir. Eyni zamanda ilk dəfə Azərbaycanda nəşr və tədqiq olunacaq bu əsərin yazılma tarixi və mövzusu haqqında məlumat verilir.

XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış M.Zəririn «Fütuhuş-Şam» əsəri tarixi mövzuda yazılmış və dini-təbliği üslubu əks etdirir.

Açar sözlər: Türk xalqları, şair, tərcümə, tədqiqat, dini elmlər, türk dili, Azərbaycan ədəbi dili, Anadolu ədəbi dili

XIV əsr türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii fikir tarixində yenilikləri və orijinallığı ilə seçilən ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Bu əsrdə klassik Azərbaycan şeirinin ideya-bədii inkişafında böyük rolunu oynayan Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Suli Fəqih və bir sıra başqa görkəmli şəxsiyyətlər yetişmiş, anadilli ədəbiyyatımızın və yazılı ədəbi dilimizin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyənləşmişdir.

Bu dövrdə həm şair, həm də nasir kimi tanınmış ustad söz sənətkarlarından biri də Ərzurumlu Mustafa Zəriridir. O, XIV əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmışdır. Təzkiyələrdə sənətkarın həyatı və yaradıcılığı haqqında çox az məlumata rast gəlinərsə də, onun əsərləri bizi çox mətləblərdən hali edir. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası N.Banarlı yazır: «Bir eserinde («Siretün-Nebi»də – V.C.) kendisini Mustafa bin Yusif bin Ömerüd-Darirel-Erzener Rumi, diye tanıtan Erzurumlu Kadı Darir, asrın Azeri Türkçesi Edebiyatında mühüm yeri olan şairdir» [1, 367].

Buradan anlaşılır ki, onun əsl adı Mustafa, təxəllüsü Zərir (Zəlil), atasının adı Yusif, babasının adı isə Ömərdir.

Alessio Bombaçi Zəririn bir Mövləvi təriqəti müridi olduğunu [2, 179], N.Asim isə «əfəndi» rütbəsinə [3, 59] qədər yüksəldiyini qeyd edir. «Zərir» kor deməkdir. Şair bu sözü «gözsüz» şəklində tərcümə etmişdir. O, anadangəlmə

kor olmasına baxmayaraq, öz güclü yaddaşı, zəkası ilə dini elmləri incəliklərinə qədər mənimsəmiş və qazi rütbəsinə qədər yüksəlmiş, az bir zamanda şairin şöhrəti Misir, Suriya və Anadolu ellərinə yayılmışdır.

Ehtimal ki, M.Zərir Ərzurumda dünyaya göz açıb və ilk təhsilini, tərbiyəsini də burada almışdır. Əsərlərindən ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməsi məlum olur. Şairin anadan olduğu tarix təxmini olsa da müəyyənləşdirilməmişdir. Doğulduğu yerdən Misirə getmə tarixini öz əsərlərində verdiyi məlumatlara əsasən dəqiqləşdirmək mümkündür. Belə ki, M.Zərir h.779/m.1377-ci ildə Misirə getməsi barədə «Sirətün-Nəbi» əsərində yazır:

«Ol yıl içində kim Rəsulun hicrətinə yedi yüz yetmiş tokuz yıl olmuşdu, Zərirə Misir səfəri ruzi oldu. Çün Misir şəhrinə gəldi, diləgi oldu kim Misir məlikinə yetişə və likin qandan ana ol dövlət, ya ol ihtişam və ol hörmət, ya ol məqam və ol mənzilət kim müluk həzrətinə yol bula, ya sultanlar şöhbətinə layiq ola, ta xod bu səadət issi cahanda kim durur, kim Misir məlikinə harif və nədim durur» [4, 6/b].

M.Zəririnin Misirə gedişi iki səbəbdən izah edilir.

Birincisi, məlumdur ki, XIV əsrdə Misirdə bərqərar olan Məmlüklər dövlətində ordu və saray dili türk dili idi. Sultanların bir çoxu türk dilindən başqa dil bilmirdilər. Türk alim və ədiblərini himayə edirdilər. Məmluk sultanları Anadolu və digər türk ellərindən çox sayda alim və ədiblərin Misirə gəlməsini təmin edirdilər [5, 387]. Daha sonra isə, XIV əsrin ortalarında müharibələr, qarışıqlıqlar və istilalar, habelə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu çəkişməsinin bu əsrin ikinci yarısındanək davam etməsi Zəririn öz vətəmindən ayrılmasında başlıca rol oynamışdır. Bu əsnada Misirdəki Hənəfi fəqih (din alimi) Şeyx Əkmələddin əl Bəbərti Ərzurumda və ətraf bölgələrdə baş verən qarışıqlıqlardan M.Zərirə uzaqlaşdırmaq üçün onu Misirə dəvət edir. Şair bu dəvəti qəbul edərək Misirə üz tutur.

1375-ci ildə Misir sultanı Məlik Əşrəf Şaban ibn Hüseyn öldürülmüş, yerinə oğlu Mansur Əli ibn Hüseyn taxta çıxmışdı. Zərir bu sultanın məclisində beş il hər gecə hökmdarların, sultanların tarixindən, əshabın hərbi yürüşlərindən, Şamın, İraqın və Misirin fəthlərindən söhbət açardı. Bu müddət ərzində Zəririn mənəvi dərinliyi və kamilliyi onların diqqətini cəlb edir. M.Zərir haqqında bu məlumatlar «Sirətün-Nəbi»də əsərin ərəb dilindən türk dilinə tərcümə edilməsinin səbəbləri açıqlanarkən aydın şəkildə ortaya çıxır: “Bu tarixdən iki yıl ilərü kim, hənuz yedi yüz yetmiş yedi il idi, mərhum məğfir sultan Məlik Əşrəf Şaban ibn Hüseyni öldürdülər, şəhid qıldılar. Oğlu mərhum, məsum məlikül – Mənsur Əli İbn Şaban bin Hüseyn atası yerinə sultan dikdilər. Beş yıl ol padşahın həzrətində Zərir hər gecə məclis eylədi, siyəri-mülük və qəzveyi-əshab, fütuhuş-Şam, Misir, İraq söylədi”. Bir gün Mənsur Əli ibn Şaban ibn Hüseyn Zərirə:

Gəl ,ey gözsüz, bana bir sirə söylə
Kim anda surət, həm sirət olsun
Həm anda elm anılsın, ədl anılsın

İçində məni və mərifət olsun
Bizə əgləncə olsun dinləməkdə
Yürəgimizə dəxi qüvvət olsun
Həm anda ənbiyanın, övliyanın
Sözü söylənsün, xoş rəhmət olsun

– deyərək, ondan bir sirə söyləməsini istəyir [6, 7/a].

Zərir «şeyxül -islam, xülasətül – ənam, müsəlmanlığa pişvar, din ulusu, məzhəb mötəbəri, allameyi-alimiyan» sözləri ilə mədh etdiyi Şeyx Əkmələddinin hüzuruna gəlir. Şeyx, Zəririn hansı məqsədlə gəldiyini başa düşür və ona «Sirətünün-Nəbi» əsərini tərcümə etməyə icazə verir:

Aydur, ey miskin yüri gəl, şad olup
Kim sənin bir gənc açıldı yüzünə
Könlünə bir nur verdi Haq-Çələp
Baxmadı gözsüzlüğüne gözünə
Var Rəsulün sirəsini söyləgil

Sənət eylə ol sözi kəndüzünə
Söylər isən ol nuri şərhlə eyləgil
Kim günəş heyran ola kəndüzünə [7, 10/a]

M.Zərir sultanın hüzurunda Əbül-Həsən Əhməd ibn Abdullah əl Bəkrinin ərəbcə siyərini Türkcə şərh etməyə başlayır. Sultan Mansurun ölümündən sonra yerinə keçən Sultan Bərkük dövründə də bu işi davam etdirən Zərir əsərini 1388-ci ildə tamamlayır.

Ədəbiyyatımızda nəsr əsərləri ilə şöhrət tapan Ərzurumlu Zərir «Qisseyi-Yusif» məsnəvisi və mənsur əsərlərindəki mənzumələrlə də müqtədir bir şair olduğunu sübut etmişdir.

Əsərlərinin çoxunu hökmdarların sifarişi ilə yazmağa başlayan Zərir, onların adlarını zikr etməyə, vəsf və fəzilətlərini saymağa da etinasızlıq göstərməmişdir [8, 4].

Müxtəlif əsərlərdən faydalanaraq meydana gətirdiyi, tərcümə etdiyi bu əsərlərin dili Qurani-Kərimdən gələn ifadə və ibarələrlə süslənmişdir. Lakin bununla belə M. Zəririn bütün əsərlərində sadə xalq danışığı dili üslubu, təbii və canlı təhkiyə tərzü üstün yer tutur. Kamal Yavuz qeyd edir ki, M.Zəririn eserlərini «Türk» dillə və bir çox müasirləri kibi türkçecilik şüuruyla yazmışdır [9, 13].

M.Zəririn ədəbi-bədii üslubunun formalaşmasında yaşadığı mühit də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrdə türk dilində əsər yazmaq get-gedə ənənə şəklini alır, söz sənətkarları həvəs və sövqlə türk dilində müxtəlif mövzularda əsərlər ortaya qoyur, tərcümələr edirdilər. Şərqi Anadolu ədəbi məktəbini təmsil edən M.Zərir haqqında N.S.Banarlı yazır: “Erzurumlu Kadı Darir XIV əsrin Azeri Türkcəsi edebiyatında mühüm yeri olan şairdir. Ancaq onun dili, Azeri lehçəsi ilə Anadolu Türkcəsi arasında, bunlardan hər hangi birinə kesin

cizgilerle bağlanmıyacaq, ortalama bir dildir” [10, 387].

C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, XIII-XIV yüzilliklərdə Şərqi Anadolu Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin beşiyi olmuşdur. İlk anadilli abidələrimiz, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimiz məhz burada yaranmış, yeni istiqamətdə inkişaf edən, qol-qanad açan ədəbiyyatımız məhz buradan pərvazlanmışdır. Suli Fəqih, Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Qazi Bürhanəddin kimi qüdrətli söz ustalarımız, indiyə qədər müəllifi bəlli olmayan «Dastani-Əhməd Hərəmi» kimi qiymətli ədəbi-bədii dil nümunələrimiz bu torpağın – Şərqi Anadolunun övladlarıdır [11, 156].

N.Sami Banarlı yazır: “İşte Türk dilinin yerli dillerle ve bilhassa Fərisi ilə ölüm kalım mücadelesində bulunduğu bu yıllar ve bu asırlarda kəder və Türk halkının ana dili sevgisi kəsa zamanda mücadeleyi Türk dilinin lehine çevirmişdir. Bunun mesud bir neticesi olaraq Azərbaycanda Klasik Türk Edebiyatı sahasında daha böyük və daha çox eser veren şairler yetişmişdir. Bu şairler arasında Sivas Sultani Kadı Burhanəddin ilə Ərzurumlu iman şairi Kadı Daririn və esrin ən coşkun şairi Seyid Nesiminin müstesna birer mevkii vardır” [12, 365].

XIII-XIV yüzilliklərdəki Azərbaycan ədəbi dili ilə Anadolu ədəbi dili arasında, bu dövrün Azərbaycan və Anadolu şairlərinin dilində heç bir ciddi fərq görünməməkdədir [13, 89].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Avropa türkoloqlarından bəzisi XIII-XIV əsrlərdə Anadoluda yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərinin dilindən danışarkən bu dilin Osmanlıcadan fərqli bir dil olduğunu göstərmiş və onu Səlcuq türkcəsi adlandırmışdır [14, 93].

Ə.Dəmirçizadə yazır: Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, həmin dil o zaman Anadoluda işlənən və «türk» adı ilə tanınan Azərbaycan dilidir [15, 95].

Göstərdiyimiz kimi, M.Zəririn əsərləri anamlı, sadə və təbii bir dildə yazılmışdır. M.Zərir «Sirətün-Nəbi» əsərində yazır: “Zərir söz söyleyəcək tatlı söyləridi; küvvətli, marifətli söyləridi. Nazm və nesr söyleməkdə ibareti hubıdı. Söylese şur-engiz, hakikat-amiz söyləridi. İşareti hubıdı, halayik onun sözünü dinlemege əzim rağbet iderler idi [16, 6/b].

Zərir «Sirətün-Nəbi» əsərini bitirdikdən sonra 1388-ci ildə İskəndəriyyə şəhərinə gedir. Oradan da ailəsi ilə birlikdə Karamana köçür. Dörd il orada yaşadıqdan sonra 1392-1393-cü illər Şam şəhərinə dönür. Bir müddət burada yaşadıqdan sonra Hələb şəhərinə köçür. Burada Məlik Çolpanın əmrilə «Fütuhuş-Şam» əsərini yazır. Ehtimal ki, «Yüz hədis və yüz hekayə» adlı əsərini də bu sultana təqdim etmişdir.

«Fütuhuş-Şam» əsəri indiyə qədər alimlər, tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməmiş və M.Zərir yaradıcılığında həmin əsərin tutduğu mövqe lazımı qədər işıqlandırılmamışdır. Türkiyə alimləri tərəfindən yazılmış ədəbiyyat tarixlərində, Türkiyənin bir sıra muzeylərində saxlanılan kataloqlarda bu əsər haqqında verilən məlumatlar da ümumi xarakter daşıyır.

«Fütuhuş-Şam» h. 795/ m 1392-1393-cü ildə tamamlandı Hələb əmiri Çolpana təqdim edilmişdir.

Əsər 3 hissədən ibarət olub VII əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər ibn Vaqid əl Vaqidinin «Fütuhuş-Şam» əsərinin tərcüməsidir. Ömər ibn Vaqidi (747-823) Quran – fiqh bilicisi və dini elmlər üzrə dövrünün böyük alimi idi. Onun «Tarixi-Diməşq», «Fütuhul-İraq», «Mövlid əl-Nəbi», «Tarixi-Kəbir», «Əxbəri-Məkkə», «İmam Hüseynin qətli» (məqtəli), «Kitabi-səffeyn», «Kitabi-vəfati-Nəbi», «Kitabi-zikri – Quran», «İmam Həsən və İmam Hüseynin anadan olmaları və şahidi haqqında» və s. bir sıra tarixi mövzuda yazılmış əsərləri vardır.

Qeyd etməliyik ki, haqqında danışdığımız hər üç əsər dini-tarixi mövzuda yazılmışdır. XIV əsrdə ölkə daxilindəki rəsmi dairələr dini-təbliği üslubda yaranmış əsərlərin hamıları idilər; onlar dini ədəbiyyatın inkişafı üçün lazımi şəraiti yaradırdılar. Əsərlər xüsusi zövqlə, nəfis şəkildə cildlənir və kütlələr arasına çıxarılırdı. Məhz buna görə də bu kimi əsərlər zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Belə əsərlərdən biri də İstanbulun Kütahya vilayətinin Tavşanlı şəhərinin Zeytunoğlu kitabxanasında qorunub saxlanılan Mustafa Zəririn «Fütuhuş-Şam» əsəridir. Əldə etdiyimiz bu əsərin 4 nüsxəsi mövcuddur. Əsərin nüsxələri İstanbulda «Süleymaniyyə» kitabxanasında, Ankarada Milli Kitabxanada və Çikaqo şəhərində qorunub saxlanılır.

Əlyazması 3 fəsildən 640 səhifədən ibarətdir. Kataloq nömrəsi 1309-dur. Əsər nəstəliq xətti ilə qara mürəkkəblə, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi səhifələrində pozuntular vardır. Kitabxanada əsər haqqında belə bir məlumat rast gəldik ki, Zeytunoğlu adlı bir tacir bu əsəri İstanbuldan alıb kitabxanasına daxil etmişdir. Xüsusi kitab həvəskarı olan bu şəxs daha sonralar öz kitabxanasını dövlətə təhvil vermişdir, daha doğrusu, bağışlamışdır.

Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında nəslə yazılmış ilk tərcümə əsəridir. Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbi dilinə aid bir sıra tədqiqatlarda «Şeyx Səfi» təzkirəsi ilk tərcümə nəsr əsəri kimi qeyd olunur. Lakin Mustafa Zəririn «Fütuhuş-Şam» əsəri bu tərcümədən ən azı 2 əsr əvvəl yazılmışdır. Buna görə də bu nadir əsər dil tariximiz üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

«Fütuhuş-Şam» əsəri tarixi mövzuda yazılmış və dini-təbliği üslubu əks etdirən bir əsər olsa da, burada «Quran» surələrindən ayələr, əxlaqi-didaktiv səciyyə daşıyan dini ifadələrlə yanaşı, xalq dilinin frazeoloji cövhərini əks etdirən söz və ifadələrə də geniş yer verilmişdir. Əsərdə real, həyati təhkiyə və təsvir üsulu üstünlük təşkil edir. Daha çox Azərbaycan dilinin milli söz ehtiyatından istifadə edən müəllif əsərdə mümkün qədər sadə cümlələr işlətməmişdir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək: “Bunun kibi tədbirin gördülər. Yenə dönüb Şama getdilər. Hər nə yerə irdilərsə, bu haldan xəbər verdilər. Təmamət Şam vilayətlərinə öyüdlük düşdü. Ondan Busra şəhərinin bir batriqi var idi. Adına Rumus derlər idi. Qəti bilikli kimsə idi. Oqur yazar idi. Münzəl kitabları mütalie etmiş idi. Dəxi çox təvarix kitabları oqumış kimsə idi. Əshabi-Rəsul

Şamı fəth edəcəgin oqumuş və bilmişdi. Çün bu xəbəri eşitdi, ayıtdı: Vallah ol vəqt oldı, dedi. Ondan kağıdlar yazdı və hekayət nə edügin bildirdi. Çün bu xəbər Qeysərə yetişdi ki, ərəb diyarının peyğəmbəri ki, ona Məhəmməd ibn Abdullah derlər. Çünki kəndi qövmini dəvət edüb, kəndi dünyadan nəql etdi. Yerində oturan xəlifəsi ləşkəri cəm edib qəti dərnək etmiş , niyyəti ol ki, Ruma gələ bizi dəxi kəndi dininə dəvət edə [17, 4/b].

Əlyazma maraqlı dil xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Əsər Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-tərkibi və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında fikir yürütmək üçün dəyərli və zəngin material mənbəyi ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: 1987, s. 367.
2. Alessio Bombacı. Hışeşku de la literature Turque libraire, Paris, s. 179.
3. Necip Asım “Misirdə Yazılmış türkmence Kitap” – “Darülfünun Edebiyyat Fakültəsi Mecmuası”, I, İstanbul, 1994, s. 59.
4. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Sirətün-Nəbi əlyazmasının surəti». № 6/b.
5. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1971, s. 387.
6. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Sirətün-Nəbi əlyazmasının surəti». № 6/b, 7/a.
7. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Sirətün-Nəbi əlyazmasının surəti». № 6/b, 7/a.
8. İsmayıl Hikmət Ertaylan. Türk Edebiyatı Örnəkləri. İstanbul, 1945, s. 4.
9. Kamal Yavuz. 13-16 Asır Dil Yadıgarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepləri və Bu Devir Müelliflərinin Türkçe Hakkındaki Cörişləri, Türk Dünyası Araştırmaları, 11, (Aralık № 27), 1983, s. 13.
10. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı tarihi. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1971, s. 387.
11. Qəhrəmanov C., Xəlilov S. Mustafa Zərir «Yusif və Züleyxa». 1991, s. 156, Bakı: Elm, 1991.
12. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Milli Egitim Basım evi, 1987, s. 365.
13. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I h. Bakı: Maarif, 1979, s. 89.
14. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, s. 93.
15. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, s. 95.
16. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Sirətün-Nəbi əlyazmasının surəti». № 6/b.
17. Əlyazma «Fütuhuş-Şam» əsərinin əlyazması, vr. 4b.

О МУСТАФЕ ЗЯРИРЕ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИИ «ФЮТУХУШ-ШАМ»

В.М.ДЖАФАРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается произведение Мустафы Зярира «Фютухуш-Шам», сохраненное в библиотеке Зейтуноглу города Тавшанлы Кутажской области. В то же время даются сведения об истории написания и теме этого произведения, впервые изда-

ваемого и исследуемого в Азербайджане. Произведение «Фютухуш-Шам» М.Зярира, жившего и творившего в XIV веке, написано на историческую тему и отражает религиозно-пропагандистский стиль.

Ключевые слова: тюркские народы, поэт, перевод, исследование, теологические науки, турецкий язык, азербайджанский литературный язык, литературный язык Анатолу.

MUSTAFA ZARIR AND HIS WORK “FUTUHUSH-SHAM”

V.M.JAFARZADEH

SUMMARY

The article studies Mustafa Zarir's work "Futuhush-Sham" which was kept in Zeytunoglu library in Tavshanli city of Kutakh region. The author provides information about the history of writing and the theme of the work which is published and investigated in Azerbaijan for the first time. M.Zarir's work "Futuhush-Sham" was written on a historical theme and expresses the theological-propagandistic style.

Key words: Turkish peoples, poet, translation, investigation, theological works, the Turkic language, the Azerbaijani literary language, the Anatolian literary language.